

Ευρώπη σήμερα — πόσος έλληνισμός υπάρχει σήμερα στον κόσμο; Τί ακριβώς σημαίνει αυθεντικό «έλληνικό» στοιχείο — πού και πώς αυτό είναι παρόν (ή απόν) στο σημερινό κοινωνικό τοπίο και στο σημερινό ιστορικό γίγνεσθαι;

Αυτά ακριβώς τα έρωτήματα είναι που δίνουν στο βιβλίο έναν χαρακτήρα οίκουμενικού ενδιαφέροντος και αυτός είναι ο λόγος, για τον όποιον οί αναλύσεις του παρουσιάζουν ευρύτερο ενδιαφέρον. Κυρίως για τον αναγνώστη που ενδιαφέρεται για την μοίρα της φιλοσοφίας όχι μόνο στα σύγχρονα καθηγητικά γραφεία, αλλά για την μοίρα της αυθεντικής φιλοσοφίας στον κόσμο.

Γ. ΓΚΡΙΝΙΑΤΣΟΣ

Τάκη ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΥ: *Έχει Μέλλον ή Δημοκρατία;* Πρόλογος Παναγιώτη Κανελλόπουλου, έκδ. Ίωνία, 425 σελ., δρχ. 1.000.

Ένα έργο από έναν μη-Μαρξιστή συγγραφέα είχε μία ύποδοχή πού, τó λιγότερο, μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίεργη. Η έγκυρη (αλλά και συντηρητική) έφημερίδα «Καθημερινή» αφιέρωσε μισή σελίδα για να διερωτηθεί αν αυτό τó βιβλίο συμβάλλει σε μία «μεταρρύθμιση ή άφηση της Δημοκρατίας» — αυτός ήταν και ο τίτλος του άρθρου της (και ο συγγραφέας ήταν τακτικός συνεργάτης της ίδιας έφημερίδας τήν ίδια έποχή!). Ταυτόχρονα, τó έγκυρο μαρξιστικό περιοδικό *ANTI* σημείωνε: «Θεωρούμε τó βιβλίο αυτό σημαντικό δήμα στην ανανέωση της άστικής πολιτικής σκέψης που με τέτοια έργα αρχίζει πλέον να διεκδικεί αποφασιστικά και στην Ελλάδα τήν πρωτοπορεία από τά αποστεωμένα μαρξίζοντα σχήματα».

Δύο διαμετρικά αντίθετες κριτικές, από δύο κατευθύνσεις έξ ίσου άπροσδόκητες. Άπροσδόκητες όμως πράγματι;

Ο συγγραφέας, συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό του δύο διαφορετικά backgrounds (*M.Sc.*, *B. Phil.*, *Ph.D.*), έπιχειρεί να καταδείξει τά άδιέξοδα της σύγχρονης δημοκρατίας. Πρόκειται για έργο πολιτικής φιλοσοφίας, τó όποιο δέν στέκεται μόνο στην φαλκίδευση που ύφίστανται οί θεωρητικές ένατενίσεις στην πρακτική έφαρμογή τους. Άν έπρόκειτο γι' αυτό, τó έργο δέν θα είχε ιδιαίτερη άξία. Διότι ποιές ιδέες δέν φαλκιδεύονται όταν έπιχειρείται ή έφαρμογή τους στην πράξη; Μία διαπίστωση κάτι περισσό-τερο από κοινότοπη.

Έκείνο που κυρίως αναλύει ο συγγραφέας (και άποτελεί ένα από τά κεντρικά στοιχεία του στοχασμού του) είναι τούτο: θεωρητικές παραδο-

χές, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔχει οἰκοδομηθεῖ τὸ οἰκοδόμημα τῆς σύγχρονης δημοκρατίας, εἶναι λανθασμένες *a priori*. Τοῦτο σημαίνει ὅτι περιέχουν ἐξ ἀρχῆς τὸ σπέρμα τὸ ὁποῖο, ἐν χρόνῳ, θὰ ὀδηγήσει τὴν σύγχρονη δυτική κοινοβουλευτική δημοκρατία σὲ ἀδιέξοδο.

Τὸ νὰ ἀναλύσει κάποιος σήμερα τὴν βαθύτερη ἀλήθεια τῶν πραγμάτων θέλει κάποια τόλμη — τόση, ὅσος εἶναι καὶ ὁ βαθμὸς πού οἱ «δημοκρατικὲς ἀξίες» ἔχουν τοποθετηθεῖ στὸ βάθρο τῶν ταμποῦ καὶ θεωροῦνται ὡς ὑπεράνω κριτικῆς. Ἐκεῖνο πού, στὴν πραγματικότητα, κάνει ὁ συγγραφέας, εἶναι κάτι πού, ἀργὰ ἢ γρήγορα, θὰ γίνει στὴν πράξη: Μία ἀναθεώρηση τῶν ἀξιῶν.

Τὸ πρόβλημα ἤδη τίθεται (χωρὶς πολλὴ τόλμη εἶναι ἀλήθεια) μὲ τὴν λεγόμενη Φιλοσοφία τῆς Τεχνολογίας: Κείμενα ὅπως τῶν Friedrich Rapp, Paul Durbin, Carl Mitcham, Alois Huning εἶναι χαρακτηριστικὰ καὶ τονίζουν τὴν ἀνάγκη μετασχηματισμοῦ καὶ δημιουργίας νέων ἀξιῶν μέσα στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον πού δημιούργησε ἡ σύγχρονη τεχνολογία.

Ὁ συγγραφέας, μὲ τὸ βιβλίο του αὐτό, πηγαίνει πολὺ βαθύτερα καὶ πολὺ μακρύτερα: Ἡ τεχνολογία εἶναι ἀπλῶς ἓνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες πού ἐπιβάλλουν μία ριζικὴ ἐπανεξέταση τῶν θεωρητικῶν ἐμπνεύσεων τῆς σύγχρονης δημοκρατίας — καὶ, συνακόλουθα, μία ριζικὴ ἀλλαγὴ τῶν θεσμῶν τῆς.

Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος σημειώνει, στὸν Πρόλογό του, ὅτι «Ἡ διάταξη τῆς ὕλης τοῦ βιβλίου εἶναι ἀψογή. Καὶ οἱ διατυπώσεις τῶν σκέψεων, πού πλημμυρίζουν τὲς σελίδες του, χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ σπάνια ἐκφραστικὴ δύναμη».

Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βιβλίο αὐτὸ προλογίζεται ἀπὸ ἓνα κορυφαῖο πολιτικό, καὶ ταυτοχρόνως ἀξιόλογο στοχαστή. Δηλαδή, ἓναν ἄνθρωπο τῆς Πράξης καὶ τῆς Θεωρίας. Διότι τὸ βιβλίο αὐτὸ προχωρεῖ στὶς φιλοσοφικὲς θέσεις του λαμβάνοντας, κατὰ τρόπο κρίσιμο, ὑπόψη του τὰ καταλυτικὰ συμπεράσματα πού προκύπτουν ἀπὸ μιὰ ὀξεῖα καὶ διαπεραστικὴ κριτικὴ ἀνάλυση τῆς σύγχρονης καὶ παλαιότερης πρακτικῆς τῶν δημοκρατικῶν κοινωνιῶν.

Ὅντως, γιὰ μιὰ καλύτερη κατανόηση τῶν στόχων αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, πρέπει νὰ τονισθεῖ ἰδιαίτερα ἡ ἐμμονὴ τοῦ συγγραφέα νὰ ἀντλήσει χρήσιμα συμπεράσματα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῶν συγχρόνων δημοκρατιῶν. Καὶ ἀντλεῖ ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ συμπεράσματα τὰ ὁποῖα θὰ συμβάλουν σὲ μιὰν ἐντελέστερη κατανόηση τῶν σημερινῶν ἀδιεξόδων τῆς δημοκρατίας. Ἐστω καὶ ἂν αὐτὰ τὰ ἀδιέξοδα προκύπτουν ἀπὸ τὴν Πράξη, τὸ πρόβλημα μονίμως φωτίζεται καθὼς ἀναζητεῖται καὶ ἀνευρίσκεται στὶς θεμελιώδεις φιλοσοφικὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν τὴν σύγχρονη δημοκρατία. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖον ἀπουσιάζουν παντελῶς οἱ ἠθικολογίες

(καὶ οἱ ἐκκλήσεις) γιὰ ἐντελέστερη «συμμόρφωση» μὲ τοὺς κανόνες τοῦ δημοκρατικοῦ παιγνίου. Διότι τὸ πρόβλημα δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν φαλκιδευμένη Πράξη καὶ τὰ προδομένα ἰδανικά, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις αὐτῶν τῶν ἰδανικῶν. Τὰ ἰδεώδη τῆς δημοκρατίας ἐπρόδωσαν τὸν ἄνθρωπο — δὲν προδώθηκαν ἀπὸ αὐτόν.

Αὐτὸ εἶναι λάθος τοῦ ἀνθρώπου, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει, κάποιων ἀνθρώπων. Αὐτὸ εἶναι κεφαλαιῶδες στοιχεῖο τῆς τραγωδίας τῶν συγχρόνων δημοκρατικῶν κοινωνιῶν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ σπέρμα τὸ ὁποῖο, ἀπὸ ἀνάγκη ἀναπόδραστη τῶν πραγμάτων, θὰ ὀδηγήσει στὴν ἀναθεώρηση ἀρχῶν καὶ ἰδεωδῶν· θὰ ὀδηγήσει στὴν δημιουργία νέων ἀξιῶν καὶ νέων θεσμῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ διασώζουν καὶ δὲν θὰ προδίδουν τὶς εὐγενέστερες προσδοκίες τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης.

Ἀποτελεῖ στοιχεῖο αὐτῆς τῆς τραγικότητος τοῦ ἀνθρώπου τῆς σημερινῆς δημοκρατίας τὸ ὅτι ζεῖ αὐτὰ τὰ ἀδιέξοδα, ἀλλὰ δὲν τὰ συνειδητοποιεῖ. Ζεῖ τὴν συνεχὴ διάσταση ἀνάμεσα σὲ ἓνα σύστημα δημοκρατικῶν ἀξιῶν μὲ κραυγαλέες ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις, καὶ μία πράξη ἢ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τῶν ἀντιφάσεων αὐτῶν. Δὲν εἶναι ἡ Πράξη ποὺ φαλκιδεύει αὐτὲς τὶς ἀξίες. Εἶναι οἱ ἴδιες οἱ ἀξίες ποὺ καταδικάζουν τὴν Πράξη νὰ εἶναι φαλκιδευμένη. Καὶ τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν ἔχει συνειδητοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῶν δημοκρατικῶν κοινωνιῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἐναποθέσει σὲ κρίσιμους «δημοκρατικούς θεσμούς» τὴν πραγμάτωση τῶν εὐγενεστέρων προσδοκιῶν τους — καὶ φυσικὰ συνεχῶς ὑφίστανται τὰ ραπίσματα τῶν ἀλλεπαλλήλων ἀπογοητεύσεων. Τὸ πόσο ἐπικίνδυνο εἶναι τὸ φαινόμενο αὐτό, καὶ τὸ τί διαλυτικὲς καὶ ἐκφυλιστικὲς προοπτικὲς ἐπιδείχνει καὶ κυφορεῖ, ἀναλύεται διὰ μακρῶν ἀπὸ τὸν συγγραφέα, μὲ καίριες ἐπισημάνσεις. Ὁ ὁποῖος ἐπιμένει ὅτι τὸ πρῶτο καὶ κύριο ποὺ ἀπαιτεῖται σήμερα εἶναι ἡ *συνειδητοποίηση* τῶν ἀδιεξόδων τῆς σύγχρονης δημοκρατίας καὶ τῶν πραγματικῶν αἰτίων τῶν ἀδιεξόδων αὐτῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπισημαίνει (σελ. 24):

«Ἄν αὐτὸς ὁ στοχασμὸς συμβάλει στὴν αὐξηση ἐκείνων ποὺ θὰ ἰδοῦν μὲ καθαρότητα τὰ σύγχρονα ἀδιέξοδα τῆς δημοκρατίας καὶ κινητοποιηθοῦν ὑπαρξιακῶς ἐναντι αὐτῶν, τότε ἡ προκειμένη προσπάθεια θὰ ἔχει δικαιωθεῖ. Καὶ θὰ ἔχει δικαιωθεῖ, ἔστω καὶ ἂν ὑπάρξει διαφωνία μὲ τὶς θέσεις ποὺ ἐκθέτουμε στὸ τελευταῖο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ βιβλίου· δηλαδή, τὰ ἐκεῖ ἐκτιθέμενα, σχετικὰ μὲ τὶς δεσπόζουσες ἐμπνεύσεις καὶ ἀρχές, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ θεμελιώνουν τὸ θεσμικὸ οἰκοδόμημα τῆς μεταρρυθμισμένης δημοκρατίας.

Διότι ἡ πορεία πρὸς τὸ μέλλον προϋποθέτει, κατ' ἀρχήν, τὴν συνειδητοποίηση τῶν ἀδιεξόδων τοῦ παρόντος».

Αὐτὴ εἶναι ἡ οὐσία, καὶ ἡ βαθύτερη ἀξία, αὐτοῦ τοῦ ἔργου πολιτικῆς

φιλοσοφίας του Τάκη Τζαμαλίκου. Ὑπὸ τὸ φῶς αὐτῆς τῆς διαπίστωσης, καὶ οἱ δύο κριτικὲς γιὰ τὸ βιβλίο αὐτό, πὺν προαναφέρθηκαν, εἶναι λανθασμένες καὶ δὲν ἔχουν συλλάβει τὴν βαθύτερη φιλοσοφικὴ τοποθέτηση τοῦ ἔργου. Ἡ μὲν συντηρητικὴ πλευρὰ δὲν ἐπιθυμεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἀκούει γιὰ «ἀδιέξοδα» καὶ «κρίση» τῆς ἀστικῆς δημοκρατίας — ἔστω καὶ ἂν τὰ ζεῖ, καὶ συχνὰ εἶναι ἡ ἴδια πὺν τὰ δημιουργεῖ καθημερινά. Οἱ δὲ μαρξιστὲς χαίρονται νὰ ἀκοῦν γιὰ «ἀδιέξοδο» τῆς δημοκρατίας. Ἐτσι πιστεύουν ὅτι ὁ Marx δικαιώνεται καὶ ὅτι τὸ «ἐπόμενο στάδιο» τοῦ διαλεκτικοῦ process τῆς Ἱστορίας δὲν εἶναι πολὺ μακριά. Ἀλλά, τόσο οἱ ἀναλύσεις τοῦ ἔργου ὅσο καὶ τὸ συμπέρασμά του (μόνο αὐτὸ καταλαμβάνει 125 σελίδες) δείχνουν καθαρὰ τοῦτο: Ἄν ὁ στοχασμὸς αὐτὸς προσπαθεῖ νὰ ἀνιχνεύσει τὶς νέες ἐμπνεύσεις καὶ ἀξίες ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ οἰκοδομηθεῖ ἡ δημοκρατία τοῦ μέλλοντος, τοῦτο γίνεται διότι οἱ ἰδεολογίες τοῦ παρελθόντος ἤδη ἔχουν ἐξαντληθεῖ — καὶ αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς πὺν καθιστᾷ ἄνευ νοήματος τὴν λύπη ἢ τὴν χαρὰ τους ἀπέναντι σὲ ἓνα φιλοσοφικὸ στοχασμὸ πὺν εἶναι στραμμένος πρὸς τὸ μέλλον ἀκριβῶς διότι δὲν βρίσκει καὶ πολλὰ πὺν νὰ ἀξίζει νὰ ἐμπνευσθεῖ ἀπὸ αὐτές.

Γεώργιος ΓΚΡΙΝΙΑΤΣΟΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Παναγιώτῃ Κανελλόπουλῳ Κείμενα ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ ἐναντίον τῆς δικτατορίας 1967-1974 (Ὁ Ἀντιδικτατορικὸς Κανελλόπουλος). Ἀθῆναι 1987, Ἐκδόσεις Ἑταιρείας Φίλων Π. Κανελλόπουλου Ἐκδ. οἶκος Δ. Γιαλλελῇ, 345 σελ.

Ἐνα χρόνο μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παναγιώτῃ Κανελλόπουλου ἐξεδόθη τόμος, ὁ ὁποῖος περιέχει τὰ κείμενα τοῦ ἀοιδίμου στοχαστῇ καὶ πνευματικοῦ ἀνδρὸς κατὰ τῆς Δικτατορίας 1967-1974.

Ὁ τόμος ἐξεδόθη ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Φίλων τοῦ Παναγιώτῃ Κανελλόπουλου, διὰ τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Δ. Γιαλλελῇ. Μία σύναξη ἀνθρώπων, τῶν «φίλων τῆς Παρασκευῆς» —τῆς βραδιᾶς πού, ἀνελλιπῶς κάθε ἐβδομάδα, ὁ Κανελλόπουλος ἔβλεπε τοὺς φίλους του, συζητοῦσε, ἐσχολίαζε καὶ ἀστειευόταν μαζί τους— ἐξέδωσαν ὅλα τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἀναδεικνύουν μία συγκεκριμένη στάση ζωῆς, ἓνα ὀρισμένο ἦθος.

Ἄν γιὰ τοὺς φίλους τοῦ ἀειμνήστου Προέδρου ἡ ἔκδοση τοῦ Πρώτου Τόμου εἶχε ἓναν ἐπετειακὸ χαρακτήρα —κάτι σὰν ἓνα ἐτήσιο μνημόσυνο—, ἡ σημασία τοῦ ἔργου γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινὸ εἶναι πολὺ μεγαλύτερη καὶ πολὺ πὺν οὐσιαστικὴ. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πλευρὰ τοῦ ἐν λόγῳ ἐκδοτικοῦ γεγονότος θὰ προσπαθήσουμε νὰ καταδείξουμε στὸ παρὸν κείμενο.

